

BADIIY ASARLARDA QO‘LLANILGAN MUALLIFLIK IBORALARI

Iroda Nurullayeva Termiz davlat universiteti akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi inurullayeva336@mail.com

ANNOTATSIYA

Iboralar nutqda keng qo‘llaniladi. Raqamlar bilan bog‘liq iboralar, masalan: bir, ikki, uch raqamlari bilan namoyon bo‘ladigan iboralar haqida so‘z yuritiladi. Iborani oddiy qo‘llanishdagi so‘z bilan kengaytirish usuli. Ibora tarkibiga izohlovchi so‘z yoki o‘xshatish kiritiladi. Tasdiq-inkor yo‘li orqali kengaytirish. Mualliflik iboralar. Xalq og‘zaki ijodiga oid iboralar.

Kalit so‘zlar: Ibora, nutq, takror, metal tipidagi iboralar, maqol tipidagi iboralar, mualliflik iboralar.

Iboralar – nutqimizni ta’sirchan, fikrimizni ravon qiladi. So‘z takroridan qutqaradi. Kundalik hayotda har bir insonning nutqida ushbu birliklardan keng foydalaniladi. “Bir” raqami bilan bog‘liq iboralarning ishtirok etishi boshqalariga qaraganda salmoqliroq bo‘lib, bunda u yagonalik, kam miqdorlilik, yaqin masofa, kabi ma’nolarda qo‘llaniladi.

*Bir pul- hech narsaga arzimaydigan, bir tiyinga ham qimmat*¹ ma’nolarini bildiradi. O‘tmishda pul bugungidek umumiy barcha narsalar uchun tovarlarni ayirboshlash vazifasini bajaruvchi birlik ma’nosida tushunilmagan. Balki, juda kam qiymatni ifodalovchi o‘lchov birligi sifatida anglashilgan. Vaqt o‘tgan sari pulning qiymati juda pastlab ketgan va yarim tiyin, bir tiyinga arzigulik hech narsa sotib olishning imkoni bo‘lmagan. Shu tufayli ushbu ibora paydo bo‘lgan.

Bitta qaldirg‘och kelgani bilan bahor bo‘lmas. Ma’lumki, o‘zbek xalqida qaldirg‘och qut-baraka, ezgulik va bahor elchisi. Biroq qaldirg‘och keldi degani bahor kirib kelganini anglatmaydi. Ya’ni biror bir ishning oxirini bilmay turib xulosa chiqarmaslik kerak degan ma’noni bildiradi.

Bir tan-u bir jon bo‘lmoq – hamjihat, yakdil bo‘lmoq.

Bir qoshiq suv bilan yutib yuborgudek – juda chiroyli, beqiyos go‘zal.

Bir so‘zi ikkita bo‘lmadi – so‘zidan chiqmaslik, aytganini qilish.

Bir boshni ikkita qilmoq – uylantirmoq yoki turmushga bermoq.

Bir yostiqa bosh qo‘ymoq – turmush qurmoq.

---

1 Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O‘razova I., Rixsiyeva K. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. – T.: G‘afur G‘ulom, 2022. – B. 85.

Bir oyog‘i to‘rda, bir oyog‘i go‘rda – juda qarib, munkillab qolgan (...yoshini surishtirib: To‘qsondan oshibsiz, bir oyog‘ingiz to‘rda, bir oyog‘ingiz go‘rda, tinib o‘tirmaysizmi, — debdi. (Shukrullo. “Saylanma”)

Bir qop yong‘oqdek shaldir-shuldur – sodda, ochiqko‘ngil, birorta gapni xushchaqchaqlik bilan to‘kib soladigan. *Asakada bir qop yong‘oqdek shaldir-shuldur qiz deb nom chiqargan Xayri har kuni ko‘rib yurgani Nazokatni bugun boshqacharoq sevib qoldi.* (Said Ahmad. “Qadrdon dalalar”).

Bir zarbda – bir urinishda, bir harakatda amalga oshirilgan ish-harakatlar uchun ishlatiladigan frazeologizm.

Bir qoshiq qonidan o‘tmoq – kechirmoq, gunohini afv etmoq.

Esing borida etagingni yop. Menga yigit bo‘l! Bir qoshiq qoningdan o‘taman (Said Ahmad. “Hukm”)

Bir tukiga ham arzimastlik – tengi emas, to‘g‘ri kelmaydi:

Koshki edi tega olsam, - dedi To‘ybeka, men uning bir tukiga ham arzimayman.

Bir kamonga ikkita ip- biror bir muvaffaqiyatga erishish yoki birorta vazifani ado etish uchun ikki va undan ortiq usullarning mavjud ekanligi.

Bir kesak bilan ikki quyonni urmoq (varianti bir o‘q bilan ikki quyonni urmoq) – bir o‘rinishda ikkita ishni amalga oshirmoq.

Bitta gap kam, ikkita gap ko‘p – juda nozik,

Tilshunos olimlar frazeologizmlarni keng ma’nodan tushunib, ularga iboralar bilan birga:

undov xarakteridagi frazeologizmlar: *“umringdan baraka top”, “qutlug‘ bo‘lsin”, “otangga rahmat”, “go‘ringda to‘ng‘iz qopgur”, “diyding qursin”;*

kirish frazeologizmlar: *“gapning qisqasi”, “baxtga qarshi”, “xulosa shuki”, “xulosa qilib aytganda”, “qisqa qilib aytganda”;*

maqol tipidagi frazeologizmlar: *“o‘zingni er bilsang, o‘zgani she‘r bil”, “teng tengi bilan, tezak qopi bilan”;*

matal tipidagi frazeologizmlar: *“olmoqning bermog‘i bor”, “kemaga tushganining joni bir”;*

hikmatli frazeologizmlar: *“odami ersang demagil odami”, “anikim yo‘q xalq g‘amidan g‘ami”* kabi birikmalarni kiritishadi². Bunga ularning tuzilishi jihatidan ikki va undan ortiq so‘zlardan iboratligi, nutqqa tayyor holda kiritilishi, tarkibidagi so‘zlarning o‘rnini almashtirib bo‘lmasligi, obrazlilik mavjud ekanligi kabi sabablar misol bo‘ladi. Rus tilshunosi A.V.Kunin frazeologizmlar tarkibiga murakkab ma’noli

---

² Бердиев Х., Расулов Р., Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологиясидан материаллар (биринчи қисм). – Самарқанд, 1976. – Б. 12-13.

barcha turg'un birikmalarni kiritadi, shuningdek, maqollarni ham ikki va undan ortiq so'zdan iborat ekanligi, tayyor holda nutqqa kiritilganligi uchun frazeologik birlik sifatida talqin qiladi. Yana bir rus tilshunosi V.V.Vinogradovning fikricha frazeologik butunlik tarkibiga texnik va ilmiy birikma terminlar, qanotli so'z va birikmalar, kalamburlar, maqol va matallar ham kiradi. Frazeologik birliklarni keng ma'noda tushunilganda, frazeologiya doirasiga maqol va matallar, folklor tiliga xos barqaror jumlar, muloqot shakllari (salomlashish, xayrlashish jumalari) ham kiritiladi³.

B.Yo'ldoshev frazeologizmlarni kengaytirishning bir qancha usullarini ko'rsatib o'tadi:

1. Iborani oddiy qo'llanishdagi so'z bilan kengaytirish usuli. Bunda iboralarning grammatik va semantik jihatdan munosabatga kirisha oladigan so'zlar bilan birgalikda kengaytiriladi:

Senga duch kelgan qizning sho'ri qursin. Og'ziga qulf, qo'liga zanjir, oyog'iga kishan solar ekansan. (Shuhrat).

2. Ibora tarkibiga izohlovchi so'z yoki o'xshatish kiritiladi:

Qalbi vayron bo'lgan, umidlari sovun ko'pigidek sassizgina o'chgan onaning xayollari so'ngsiz edi (Said Ahmad. "Ufq").

3. Tasdiq-inkor yo'li orqali kengaytirish.

Ushbu usulda ibora tarkibidagi ot so'z turkumidan keyin *emas* so'zi qo'shiladi:

Hozir faqatgina *it emas*, eshak ham egasini tanimaydi, dilni *xufton emas*, xushnud etmoq.

Ayrim hollarda frazeologizmlarning tarkibiga bir nechta so'zlarni yoki so'z birikmalarini qo'shib kengaytirish orqali ham yangi tarkibli frazeologizm hosil qilish mumkin.

Ofitserdan ko'ra soldatni yaxshi ko'radi. Arqonning kuchi qildan, armiyaning kuchi soldatdan, - deb erkalar (Shuhrat).

Yuqoridagi matnda yozuvchi *arqonning kuchi qildan* frazeologizmiga uning ma'nosiga yaqin bo'lgan **armiyaning kuchi soldatdan** frazeologizmini qo'shgan.

G.G'ulom ham ushbu holatda yangi frazeologizmlarni yaratgan:

"Shunday qilib desangiz buvijon, sirimning xashagi ochilishiga oz qoldi", "Omon uyqudan chap yonboshi bilan turdi. Qovog'ining peshayvoni tushib ketgan, to'g'ri gapga ham tersayib javob berar, mechkay kasalga uchragan bolalarday injiq edi. Xalq tilidagi siri ochilmoq va qovog'i tushib ketmoq frazeologizmlari shu tarzda hosil qilingan".

---

³ Rakhmonova D. // Nemis va o'zbek tilshunosligida frazeologizmlar tasnifi <http://openscience.uz/index.php/sciedu/article/view/757>.

Umumxalq tilidagi frazeologizmlarning tarkibini qisqartirish orqali ham yangi frazeologizm hosil qilish mumkin.

Puch yong‘oqning narxi necha puldan bo‘ldi?

- Tsss. *Devorning qulog‘i bor-a.* (Shuhrat).

Ko‘rinadiki, “puch yong‘oq” komponenti qo‘llanishi bilan tildagi ***“qo‘ynini puch yong‘oqqa to‘ldirmoq”*** frazeologizmiga ishora etiladi. Buni o‘quvchi darhol anglab oladi. Yozuvchi “puch yong‘oqning narxi necha puldan bo‘ldi” deyish bilan yolg‘on gap xususida fikr yuritadi⁴

Yangi tarkibli frazeologizm hosil qilish uchun ba’zida frazeologizmni takror qo‘llash orqali ham shakllantirish mumkin.

Ancha yurilgach, Solijon charchadi shekilli, o‘rnidan turib, o‘tirganlardan biriga, “ma, bir oz ushlab tur arqonni” demoqchi bo‘lib og‘iz juftladi-yu, lekin og‘zidagi og‘zida, bo‘g‘zidagi bo‘g‘zida qoldi (R.Fayziy).

Yana shuni qayd etish joizki, ba’zida bir frazeologizm bilan birga bir necha frazeologizmlarni birga qo‘llash orqali, ya’ni darajalantirish hisobiga ham yangi muallifli frazeologizm shakllantirish mumkin:

Bular kecha oyog‘ingni bosgan edi, bugun ko‘kragingga oyoq bosib turibdi, ertaga bo‘g‘zingga oyoq qo‘yadi. O‘lasan. Jon kerakmi? Jon kerak bo‘lsa, o‘limga chap berish payida bo‘l: Zamon senga boqmasa, sen zamonga boq (A.Qahhor).

Ushbu misolda ***oyog‘ini bosmoq*** frazeologizmi bilan birga ***ko‘kragiga oyoq bosmoq, bo‘g‘ziga oyoq bosmoq*** frazeologizmlarini keltirish orqali adib darajalantiryapti. Yana quyidagi gaplarda ham shu holatni ko‘rish mumkin. “O‘rgating, zora osmonga ustun, ko‘rpaga eng, hovuzga qopqoq, oshpichoqqa qin chiqarishsa kamimiz shu edi” (M.Ismoiliy); “Ko‘krak kerib, yigitlik davrini endi surayotgan paytda “Soyib changal”, “Soyib asrandi”ga aylansa, bu yuziga qora kuya surtilgani, sharmandayi sharmisor bo‘lgani nomusining bukilgani. Bu qorong‘i go‘rga kirgani. Ha-da. Yigit kishining uyalgani, o‘lgani. (S.Anorboyev).

Individual muallif frazeologizmlarini hosil qilishning turli xil usullarini ko‘rish mumkin. Yana bir shunday usul borki bu: frazeologizm tarkibidagi so‘zlardan birini uning o‘rniga sinonimini qo‘llash orqali hosil qilishdir. Gap tarkibidagi frazeologik birliklar o‘zidan oldingi yoki keyingi so‘z bilan munosabatga kirishganda, ba’zan o‘sha gapga aniqlik kiritishni, o‘sha sharoitga moslashishni talab qilgan hollarda frazeologik birliklar komponentlaridan biri boshqa so‘z bilan almashtiriladi, natijada yangi individual-muallif ko‘rinishi vujudga keladi. Tildagi peshona(si)ga bitmoq frazemasi “Sohibqiron” dramasida manglay(i)ga bitmoq tarzida qo‘llanadi. Frazema tarkibidagi

---

⁴ Маматов А. Ўзбек тили фразеологияси (ўқув қўлланма). – Тошкент: Наврўз, 2019. – Б. 215.

“peshona(si)ga” komponentini uning og‘zaki so‘zlashuv uslubiga xoslangan sinonimi“ manglay(i)ga” so‘zi bilan almashtirilishi frazemaning ta’sirchanligini oshirishga xizmat qilgan hamda birinchi frazemaning leksik varianti vujudga kelgan: Kishilikning manglayiga bitgan shoirni//Sohibqiron Amir Temur qabul aylagay.(A.Oripov)⁵.

Ba’zi bir mualliflar xalq og‘zaki ijodi, folklor namunalaridagi frazeologik birliklarni o‘z asarlarida o‘zgartirib qo‘llash orqali ham yangi frazeologizmlar hosil qilishadi. Masalan, Hamza, Abdulla Qahhor, Sadridin Ayniy, Said Ahmad, Cho‘lpon, Fitrat, Oybek, Abdulla Qodiriy ijodiyotida bu kabi frazeologizmlarni ko‘plab uchratish mumkin. *“Boshida kulfat chaqmog‘i o‘ynamoq”*, *“boshiga jahannam ofatni ag‘darmoq”*, *“tirikchilik qozonining girdobida charx urmoq”* (Oybek), *“Ko‘z – yurak ko‘zgusi, qo‘l – yurak navkari”* (M.Shayxzoda), *“O‘ng qo‘lim, so‘l qo‘lim -bari o‘z qo‘lim”*, *“gapni tonnalab olib, gramlab sotmoq”*, *“igna bilan bitadigan ishga juvoldiz tiqib o‘tirmoq”*, *“odamning chiqiti bo‘lmaydi”* (A.Qahhor), *“Dil rost bo‘lsa – yuz qizil, dilga yuz ko‘zgu bo‘lur”* (G‘.G‘ulom), *“Ko‘nglida qori erisa ham muzi qoladi”* (Shuhrat) kabilarni misol sifatida keltirish mumkin⁶.

Shunday qilib, bugungi kunda iboralarlar har tomonlama tadqiq etilmoqda. Ularning shakllanish va uslubiy imkoniyatlari keng bo‘lib, so‘z ustalari o‘z asarlarida umumxalq tilidagi frazeologizmlarni mazmun va ifodaviy o‘zgartirib qo‘llash orqali tilning frazeologik tarkibini boyitish uchun xizmat qilishgan. Bu tilimizning yanada jozibador, ifodali va ma’noli bo‘lishini ta’minlaydi.

---

⁵ Вафоева М. Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик таҳлили. Фил.фан. номз. автореф. – Тошкент 2009. – Б. 20.

⁶ Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. – Самарқанд: СамДУ, 1999. – Б. 30.